

4) Základy systému českého jazyka

1) FONETIKA

a) souhlásky

	Závěrové	Úžinové	Polozávěrové
Neznělé	p, t, t', k	s, š, f, ch,	c, č
Znělé	b, d, d', g	z, ž, v, h, ř	
Znělé	m, n, ň	r, l, j	

b) samohlásky

	Krátké			Dlouhé			
	Přední	– střední	– zadní	Přední	– střední	– zadní	
vysoké	i		u	í		ú	vysoké
střední		e	o		é	ó	střední
nízké			a			á	nízké

Poznámky k samohláskám:

- + i, í ... samohláska „i“ (vysoká přední hláska) a její pravopisné varianty vyjádřené různými písmeny (psaní „i“ považujeme za pravopisně neutrální, pro psaní „y“ musíme mít vážný důvod, viz aktuální pravidla českého pravopisu), „í“ pouze dlouhá varianta „i“
- + y, ý ... v matematice se tradičně označuje jako „ypsilon“, dlouhá varianta „ypsilon“ vyslovuje se stejně jako „i“
- + ú, ů ... pouze pravopisné varianty „ú“ (dlouhé „ú“ s čárkou na začátku slova, „dlouhé „ů“ s kroužkem na ostatních pozicích)
- + au, eu, ou ... tzv. dvojhásky, čteme obě krátce, nic neredukujeme, společně zní přibližně stejně dlouho jako jediná samohláska dlouhá (například „á“)

Poznámky k souhláskám:

- + q ... zpravidla vyslovujeme jako „kv“
- + x ... zpravidla vyslovujeme jako „iks“
- + w ... čteme stejně jako „v“

Obecná poznámka:

Pozor, v češtině délka samohlásky může měnit význam (drahá X dráha)!

2) LEXIKOLOGIE

Česká slovní zásoba:

- a) slova od původu slovanská (staroslověnština Velké Moravy)
- b) slova z klasických jazyků (řečtina, latina)
- c) slova z moderních jazyků (němčina, angličtina, francouzština)

Poznámka:

Pozor na mezi-jazykovou homonymii. Některá slova zní zcela stejně, ale v konkrétním jazyku zaznamenala zcela odlišný lexikální vývoj! Srovnajme například české: „Pozor, policie varuje, nekrade!“ a ruské: «Внимание, полиция предупреждает, не ворует!» (čti: „varuje!“).

Základní jazykové příručky:

- + Daneš, F.: Kultura a struktura českého jazyka, Karolinum, Praha, 2009 (výklad českých jazykovědných pojmů).
- + Filipec, J. (hlavní redakce): Slovník spisovné češtiny, Academia, Praha, 2007 (výkladový slovník současného jazyka českého).
- + Klimeš, L.: Slovník cizích slov, SPN, Praha, 2010 (význam cizích slov v současné češtině).
- + Kolektiv autorů: Pravidla českého pravopisu, Academia, Praha, 2002 (pravidla českého pravopisu, včetně seznamu často užívaných slov)
- + Prokeš, M. (ředitel ÚJČ AV ČR): Internetová jazyková příručka, IN: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>
- + Sádliková, M. a kol.: Velký česko-ruský slovník, Praha, 2005, vydáno ve spolupráci se Slovanským ústavem AV ČR.

Poznámka:

Zdaleka ne vždy kvantita či grafická výprava příručky odpovídá kvalitě. Proto raději dáváme přednost těm vydáním, na kterých spolupracovala seriózní pracoviště jako Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, případně různá univerzitní pracoviště.

3) MORFOLOGIE

V morfologii hovoříme o „druzích slov“ a jejich formách. I následující text bude důsledně členěn dle obecně známých druhů slov, jak je známe ze školní praxe. Viz, například, první část tohoto textu v AVD REVUE III/ 2016.

Smysl má hovořit pouze o paradigmatech ohebných druhů slov. Ostatní slova se v neutrální komunikaci používají pouze v jedné formě. Jiné formy neohebných slov, používané především v autorské či ústní podobě jazyka, nepatří do neutrální slovní zásoby. Zpravidla vyjadřují pouze emotivní příznak, nemajíce zásadní vliv na smysl konkrétního větného členu. Dále v textu jsou jednotlivé „druhy slov“ číslovány římskými číslicemi **I. – X.** dle pořadí například v PMC.

I. Podstatná jména

Tento slovní druh vyjadřuje obvykle označení nějaké osoby, předmětu, případně činnosti. V základním tvaru (1. pád – N, SG) zpravidla stojí na pozici podmětu (SUBJ), případně v nepřímém tvaru na pozici předmětu (OBJ), jako přívlastek neshodný (ATR INKON), eventuálně na dalších pozicích. Například: Bratranec Karel (SUBJ) z Brandýsa (ATR INKON) píše dopis babičce (OBJ).

V českém jazyku, podobně jako v ruštině, rozlišujeme sedm pádů. Dle frekvence používání je tradičně řadíme takto: N, G, D, A, V, L, I. Pozor, co v jednom jazyku může působit archaicky, v druhém může být dodnes hojně užívanou formou, například: „Bože můj!“, „Honzo!“, „Kateřino!“.

Systém vzorů podstatných jmen základní

M AN	M INAN	F	N	
N, SG	PánØ	PředmětØ	Žena	Slovo
N, PL	Páni	Předměty	Ženy	Slova

Poznámka:

Vzhledem k tomu, že čeština je typicky flektivní jazyk, je třeba i u N, SG mužského rodu hovořit o koncovce, zde nulové (stůlØ) tak, aby nedocházelo k narušování systematizace paradigmatu.

Systémové koncovky

N, SG	-Ø	-Ø	-a	-o
N, PL	-i	-y	-y	-a

Poznámka:

Tyto systémové koncovky se též projevují v gramatické shodě přísudku a podmětu, například, v minulém čase.

Systém vzorů podstatných jmen (N a G) rozšířený

SG

Pán, -a	Předmět, -u	Žena, -y	Slovo, -a
Muž, -e	Pokoje, -e	Růže, -e	Moře, -e
Předseda, -y		Píseň, -e	Kuře, -ete
Soudce, -e		Kost, -i	Nádraží, -í

PL

Páni, -ů	Předměty, -ů	Ženy, -Ø	Slova, -Ø
Muži, -ů	Pokoje, -ů	Růže, -í	Moře, -í
Předsedové, -ů		Písně, -í	Kuřata, -at
Soudci, -ů		Kosti, -í	Nádraží, -í

Poznámky:

+ V českém jazyku se koncovky nikterak nekumulují, vždy se používá jen jedna, a to zpravidla na konci tvaru ohebného slova.

+ V některých ustálených slovních obrazech se užívají formy odchylné od pravidelných tvarů, například „jdou koupit chleba“ (místo očekávaného „*chléb“), případně „procházíme se v lese“ (místo očekávaného „*v lesu“) apod. Avšak jedná se o dílčí nuance, jejichž případná neznalost nenarušuje nikterak zásadně porozumění textu.

+ I v češtině u některých podstatných jmen lze utvořit tvary pouze v jednom z čísel. Jedná se potom o tzv. „látková“, případně „hromadná“, ta se vyskytují pouze jako SG TN (SG TN – singularium tantum). Například: „kyslík“, „mládež“. Na rozdíl od nich se podstatná jména „pomnožná“ vyskytují pouze v PL TN (PL TN – pluralium tantum). Například: „nůžky“.

II. Přídavná jména

Tento „druh slov“ obvykle vyjadřuje vlastnost člověka či předmětu. Zpravidla se tak odpovídá na otázky „Který?“, „Jaký?“, „Čí?“. Prvními dvěma otázkami se ptáme zpravidla na kvalitu, třetí otázkou na sounáležitost. V češtině se používá mnohem častěji přídavné jméno přivlastňovací na pozici přívlastku shodného anteponovaného než tvar podstatného jména ve formě nepřímého pádu na pozici přívlastku neshodného postponovaného.

„Přídavná jména kvalitativní“ v základním tvaru vždy končí na dlouhou samohlásku dle příslušné rodové koncovky a skloňují se dle příslušných typů (1. typ – „mladý“, 2. typ – „módní“).

„Přídavná jména přivlastňovací“ obvykle vyjadřují sounáležitost s příslušnou osobou a končí buď na souhlásku (typická pro M) nebo na krátkou samohlásku. I zde se projevuje gramatická shoda v obou číslech, tj. v SG i PL.

a) přídavná jména kvalitativní

Typ -ý, -á * (jaký, jaká?, jaké?)	Typ -í, -í * (jaký, jaká?, jaké?)	Označení rodu jmen
Mladý, -ý, -á, -é	Módní, -í, -í, -í	M IN/M AN/ F/ N; SG
Mladí **, -é, -é, -á	Módní **, -í, -í, -í	M IN/M AN/ F/ N; PL

Poznámky:

* Ve výslovnosti se i/ y nerozlišuje, proto je třeba pro rozlišení typu znát správný tvar M a F, oboje v „N, SG“, například: dobrý, dobrá X letní, letní.

** Formy „mladí“ a „módní“ čteme s „d“, respektive „ň“ před koncovkou [mlad'í], respektive [módní].

V současném českém slangu často všechny koncovky, vyjma F, SG splývají v jedno univerzální „í“ [-í], které ale nemá vliv na výslovnost předchozí souhlásky, například: hezký, -ý, -á, -ý v SG, hezký v PL.

b) přídavná jména posesivní

Typ -ův *, -ova	Typ -in, -ina	Označení rodu jmen
Otc-ůvØ, -Ø, otc-ova, -ovo	Matč-inØ, inØ, -ina, -ino	M IN/M AN/ F/ N, SG
Otc-ovi, -ovy, -ovy, -ova	Matč-ini, -iny, -iny, ina	M IN/M AN/F/ N, PL

Poznámka:

* U typu „otcův“ se zcela pravidelně v nepřímých formách mění základní podoba sufixu „-ův“ na „-ov-“.

V slangu často všechny koncovky v množném čísle splývají v jedno univerzální „í“ [i], které nemá vliv na předchozí souhlásku.

III. Zájmena

Zájmena jako druh slova zastupují podstatná jména. V češtině se používají mnohem méně často než v jazyku ruském, a to především při zdůraznění nějaké skutečnosti, například: „On je už doma, nikoliv já.“ V běžné komunikaci tedy řekneme: „Už je doma.“

Pozor, v minulém čase se „zájmena osobní“ vůbec nepoužívají, osobu a číslo vyjadřuje pomocná složka „určitého tvaru slovesného“ (VF – verbum finitum), například: „Včera večer jsem byl v kině.“

V hovorové řeči se nejčastěji setkáváme se zájmeny osobními, přivlastňovacími, ukazujícími, tázacími, vztažnými. Především v psané podobě i s jejich dalšími druhy. V hovorové řeči často dochází k univerzalizaci koncovek, například: zájmeno „on“ se PL používá v jediné univerzální formě „oni“. Pro studium dalších podrobností se doporučuje, například: Kolektiv autorů: Příruční mluvnice češtiny, Praha, 2008.

VÝBĚR Z ČASTO POUŽÍVANÝCH ZÁJMEN

a) zájmena osobní a přivlastňovací

Osobní zájmeno		Přivlastňovací zájmeno	
já*	my*	můj, svůj **	náš
ty*	vy*	tvůj	váš
on	oni	jeho***	jejich***

Poznámky:

*Zájmena takto označená nerozlišují rod.

** Zájmenem „svůj“ se zpravidla přivlastňuje k podmětu.

*** Zájmena „jeho“ v M a N, zájmeno „jejich“ ve všech rodech jsou neskloňná.

b) zájmena ukazovací

Zájmeno „ten“

M AN	M IN	F	N
ten	ten	ta	to
tí	ty	ty	ta

Poznámky:

+ V slangu často v PL koncovky splývají v jedno univerzální „ty“.

+ Zájmena „tento“ a „tamten“ se skloňují obdobně jako „ten“. První z nich označuje předmět bližší a druhé vzdálenější. Vždy se skloňuje část slova „ten-“ (například „tohoto“), respektive „-ten“ (například „tamtoho“).

Zájmeno „takový“

Otázka „jaký, -á, -é?“	takový, -á, -é
Podrobnosti – viz I. typ přídavných jmen:	mladý, -á, -é, ...

c) zájmena tázací

Často se užívají zájmena „kdo, co, jaký, který, čím“. Tvary prvních dvou dvě slouží mimo jiné jako tzv. „pádové otázky“, a to se zvláštním skloňováním, ostatní se skloňují jako obdobná přídavná jména.

Přehled pádových otázek „kdo, co?“

Nominativ	N	1.	Kdo?	Co?
Genitiv	G	2.	Koho?	Čeho?
Dativ	D	3.	Komu?	Čemu?
Akusativ	A	4.	Koho?	Co?
Vokativ	V	5.	*	*
Lokál	L	6.	O kom? **	O čem? **
Instrumentál	I	7.	Kým?	Čím?

Poznámky:

* U zájmen nelze vytvořit tvar pádu „V“. Tento pád se využívá při oslovení, například „milá Aničko!“. Vždy se vyděluje mimo syntaktické struktury, zpravidla se označuje na konci znakem vykřičníku „!“.

** Pád L je povinně s předložkou!

d) zájmena vztažná

Při spojování vět v souvětí se obvykle používají zájmena vztažná (viz též tázací), v psaných textech se ještě setkáváme s dnes už archaizujícím „jenž“, a to ve všech pádech i obou číslech.

e) z ostatních druhů zájmen

Za zmínku stojí zájmena typu „někdo“ a „nikdo“ (analogicky „něco“ a „nic“). První z nich označuje neurčité, zpravidla menší, množství a druhé množství žádné. Dále pak se hojně užívá zájmeno „všechen“ (pozor, mění se dle rodů!) ve významu úplného množství.

IV. Číslovky

a) systematizace číslovek

		příklady	příklady
otázka	druh	určité	neurčité
Kolik?	základní	tři	několik
Kolikátý?	řadové	třetí	několikátý
Kolikero?	druhové	troje	několikero
Kolikrát?	násobné	třikrát	několikrát

Poznámky:

+Číslovky „jeden“ a „dva“, podobně jako v ruském jazyku, rozlišují rody, konkrétně „jeden, jeden, jedno“, „dva, dvě, dvě“.

+ Číslovky druhové se používají pro označení několika druhů téže věci, případně pro označení počtu předmětů, jejichž označení je gramaticky „pluralium tantum“ (PL T). Viz například: „dvoje boty“ – dva páry bot, „dvoje nůžky“ – dva kusy železného nástroje.

b) používání číslovek v běžné praxi

Číslice	Číslovka	Počítaný předmět	Tvar slovesa
1	jeden*	předmět	je
2	dva**	předměty	jsou
3	tři	předměty	jsou
4	čtyři	předměty	jsou
více než 4	mnoho	předmětů	je***

Poznámky:

* Číslovka „jeden“ vyjadřuje různé formy dle rodu podobně jako v ruštině, tj. „jeden, jedna, jedno“.

** Číslovka „dva“ vyjadřuje různé formy dle příslušného rodu odlišně od ruštiny, tj. „dva, dvě, dvě“.

*** Gramatická shoda číslovky neurčité „mnoho“ vyjadřuje SG!

V. Slovesa

Slovesa jsou především v strukturalistickém pojetí syntaxe považována za základní skladební jednotku významově úplné věty. Vyjadřují obvykle děj, činnost, pocit. Z toho i vychází teorie o obligatorních (povinných) a fakultativních (nepovinných) větných členech, čímž nelze říct, že by jakýkoliv člen byl ve vyřčené větě zbytný. Ovšem bez těch povinných by věta ztrácela na srozumitelnosti bez podrobné znalosti kontextu. Například: „Vlak přijede ke čtvrtému nástupišti.“ X „Vlak přijede.“

Pokračování ...